

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК
ІНСТИТУТ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ МІКРОБІОЛОГІЇ ТА
АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

ВІДДІЛ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ МІКРОБІОЛОГІЇ

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Директор

_____ А.М.Москаленко

серпень 2020 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
"Роль мікроорганізмів у функціонуванні агроєкосистем"
Освітньо-наукова програма «Сільськогосподарська мікробіологія»

Рівень вищої освіти – *третій (освітньо-науковий)*

Спеціальність 201 „Агрономія”

галузь знань 20 Аграрні науки та продовольство

Мова навчання: *українська*

Статус дисципліни: *за вільним вибором*

Форма навчан.	Рік навч.	Сем.	Розподіл годин					Разом	За тиждень		ІНДЗ	Контр.
			Всього ауд.	Лек	Прак	Лаб.	СРС		Ауд.	СРС		
Денна	1	2	20	10	10		40	60	2	2	-	-
	2	3	20	10	10		40	60	2	2	-	3
	Разом			40	20	20		80	120	2	4	

Чернігів – 2020

Робоча програма Роль мікроорганізмів у функціонуванні агроєкосистем
(назва навчальної дисципліни)

для аспірантів за спеціальністю 201 Агрономія за спеціалізацією:
сільськогосподарська мікробіологія (20 – Аграрні науки та продовольство)

Розробник: О.В. Надкернична д.б.н., професор, зав. лабораторії рослинно-
мікробних взаємодій ІСМАВ НААН

Робоча програма затверджена на засіданні вченої ради ІСМАВ НААН

Протокол від “10” серпня 2020 року № 6

Голова

(підпис)

(Москаленко А.М.)

(прізвище та ініціали)

Abstract

Faculty VNT /Course Code - The role of microorganisms in the functioning of
agroecosystems

2020-2021

Course Description

The purpose of the course is the forming of postgraduate knowledge and skills in the field of microbiomethods in agriculture technologies, namely: ideas about biology of pathogens; features of pathogens taxonomy; physiology of pathogens; nutrition basics and environmental groups of micromycetes and pathogenic bacteria; features of the processes that underlie the life activity of phytopathogenic fungi; basic principles of interaction between microorganisms in biocenoses; the role of fungi in biosphere caused their effect on pathogenic processes.

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
		денна форма навчання
Кількість кредитів – 4	Галузь знань 20 Аграрні науки та продовольство Спеціальність 201 Агрономія	Нормативна
Модулів – 2	Спеціальність (професійне спрямування):	Рік підготовки:
Змістових модулів – 4		1-й – 2-й
Індивідуальне науково-дослідне завдання – програмою не передбачено		Семестр
Загальна кількість годин – 120		3-й – 4-й
Тижневих годин: аудиторних – 2; самостійної роботи аспіранта – 2.	Освітньо-кваліфікаційний рівень: третій (освітньо-науковий) рівень	Лекції
		20 год.
		Практичні, лабораторні
		20 год.
		Самостійна робота
		80 год.
		Індивідуальні завдання
-		
Вид контролю:		
Залік		

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить 1:2.

Передумовою для вивчення дисципліни є успішне засвоєння дисциплін:
 «Сучасні теорії пізнання»,
 «Методика дослідної справи та організація підготовки дисертаційної роботи»,
 «Наукові основи сучасного аграрного виробництва».

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета навчальної дисципліни – формування у аспірантів знань та вмінь у галузі сільськогосподарської мікробіології, а саме: уявлень про закономірності поширення, життєдіяльності, фізіологічних особливостей мікроорганізмів у ґрунті, їх взаємозв'язків у мікробних угрупованнях, функціонування мікробіоценозу ґрунтів, впливу екологічних факторів на розвиток мікроорганізмів. Особлива увага приділена взаємодії мікроорганізмів з рослинами та селекції господарсько - цінних штамів, які здатні позитивно впливати на ріст сільськогосподарських рослин і формування урожаю. У програмі висвітлено значення мікроорганізмів як найважливішої складової ґрунтової біоти. Показано біогеохімічну роль ґрунтових мікроорганізмів, їх участь у кругообігу речовин у природі, що полягає як у продукційних, так і у деструкційних процесах, які разом підтримують кругообіг речовин у природі. Відображено життєдіяльність мікроорганізмів як основу формування родючості ґрунту і стабільного функціонування агроєкосистем.

Завдання, які вирішуються в процесі вивчення дисципліни:

1. сформувати знання щодо закономірностей поширення, життєдіяльності, фізіологічних особливостей мікроорганізмів у ґрунті, їх взаємозв'язків у мікробних угрупованнях, функціонування мікробіоценозу ґрунтів, впливу екологічних факторів на розвиток мікроорганізмів;
2. засвоїти принципи взаємодії мікроорганізмів з рослинами та основні етапи селекції господарсько - цінних штамів, які здатні позитивно впливати на ріст сільськогосподарських рослин і формування урожаю;
3. засвоїти біогеохімічну роль ґрунтових мікроорганізмів, їх участь у кругообігу речовин у природі, що полягає як у продукційних, так і у деструкційних процесах, які разом підтримують кругообіг речовин у природі;
4. з'ясувати особливості взаємозв'язків між автотрофними мікроорганізмами, які використовують енергію сонячного світла або хімічних сполук для синтезу органічної речовини із диоксиду вуглецю і гетеротрофними мікроорганізмами, які беруть участь у деструкції рослинних і тваринних решток;
5. з'ясувати взаємодію діазотрофів з рослинами як один з основних механізмів підвищення урожаю сільськогосподарських культур і поліпшення якості отриманої продукції з одночасним поліпшенням стану довкілля.

3 Компетентності, які отримують аспіранти після вивчення навчальної дисципліни «Роль мікроорганізмів у функціонуванні агроєкосистем»

Загальні компетентності:

- ЗК 3. Креативність, здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.
- ЗК 4. Здатність приймати обґрунтовані рішення, планувати і здійснювати комплексні дослідження на сучасному рівні з використанням новітніх інформаційних і комунікаційних технологій на основі цілісного системного наукового світогляду з використанням знань в області історії і філософії науки.
- ЗК 8. Здатність здійснювати науково-дослідну та науково-виробничу діяльність, зберігаючи природне та культурне надбання.
- ЗК 10. Здатність до критичного аналізу та оцінювання сучасних наукових досягнень при вирішенні дослідницьких і практичних завдань, у тому числі в міждисциплінарних областях.
- ЗК 11. Здатність генерувати нові науково-теоретичні та практично спрямовані ідеї.

Фахові компетентності

- ФК 4. Комплексність у проведенні критичного аналізу різних інформаційних джерел, авторських методик, конкретних освітніх, наукових та професійних текстів у галузі агропромислового виробництва, агрономії і сільськогосподарської мікробіології.
- ФК 6. Здатність створювати нові знання через оригінальні дослідження, якість яких може бути визнана на національному та міжнародному рівнях.
- ФК 7. Здатність брати участь у критичному діалозі, наукових дискусіях на міжнародному рівні, відстоювати свою власну позицію, до підприємництва та прояву ініціативи щодо впровадження у виробництво результатів дисертаційного дослідження.
- ФК 8. Здатність до вибору конкретних модифікацій і методів досліджень, раціональної методики польових і лабораторних досліджень та оцінки необхідної точності вимірювань і якості кінцевих результатів.
- ФК 10. Вміння розробляти систему експериментальних досліджень для практичного підтвердження теоретичних допущень та реалізувати її у агротехнологічному процесі.
- ФК 11. Знання і дотримання норм наукової етики і академічної доброчесності.
- ФК 12. Компетентність у володінні теоретичними основами управління мікробіологічними процесами у ґрунті.

- ФК 13. Компетентність у науково-методичних підходах щодо створення рослинно-мікробних асоціацій і симбіозів, щодо селекції корисних ґрунтових мікроорганізмів та пошуку алгоритму антропогенного впливу на колообіг поживних речовин в агроценозах.

4 Програмні результати навчання

- ПРН 7. Ініціювати, організовувати та проводити комплексні дослідження, а також впроваджувати результати досліджень у виробництво.
- ПРН 8. Нести відповідальність за новизну наукових досліджень та прийняття експертних рішень, мотивувати співробітників та рухатися до спільної мети.
- ПРН 9. Уміти проводити критичний аналіз, оцінку і синтез нових наукових положень та ідей.
- ПРН 10. Генерувати власні ідеї та приймати обґрунтовані рішення.
- ПРН 15. Мати ґрунтовні знання предметної області та розуміння професії, знання праць провідних вітчизняних та зарубіжних вчених, фундаментальні праці у галузі дослідження, формулювати мету власного наукового дослідження як складову загально-цивілізаційного процесу.
- ПРН 17. Мати здатність діяти соціально свідомо і відповідально на основі етичних мотивів, приймати обґрунтовані рішення, саморозвиватися і самовдосконалюватися.
- ПРН 19. Здійснювати організацію досліджень відповідно до вимог безпеки життєдіяльності і охорони праці.
- ПРН 23. Знати закономірності розповсюдження, життєдіяльності, фізіологічних особливостей мікроорганізмів у ґрунті, їх взаємозв'язків у мікробних угрупованнях, а також з рослинами. Вміти здійснювати селекцію корисних мікроорганізмів, встановлювати видову належність мікроорганізмів, їх номенклатурну назву та функціональні особливості; володіти методами кількісного обліку та визначення складу мікробіоти ґрунтів, навичками підготовки мікробіологічних аналізів та оброблення результатів.
- ПРН 24. Знати теоретичні та прикладні аспекти формування мікробіоценозу ґрунтів: типів живлення ґрунтових мікроорганізмів; типів взаємовідносин між мікроорганізмами та з рослинами; впливу екологічних факторів на розвиток мікроорганізмів у ґрунті. Вміти здійснювати моніторинг мікробних угруповань ґрунтів, створення ефективних рослинно-мікробних симбіозів та асоціацій.

У результаті вивчення навчальної дисципліни дисертант повинен:

- **знати:** закономірності поширення, життєдіяльності, фізіологічних особливостей мікроорганізмів у ґрунті, їх взаємозв'язків у мікробних угрупованнях, функціонування мікробіоценозу ґрунтів, впливу екологічних факторів на розвиток мікроорганізмів; значення мікроорганізмів як найважливішої складової ґрунтової біоти, біогеохімічну роль ґрунтових мікроорганізмів, їх участь у кругообігу речовин у природі, життєдіяльність мікроорганізмів як основу формування родючості ґрунту і стабільного функціонування агроecosystem;
- **вміти:** працювати з культурами корисних ґрунтових мікроорганізмів, здійснювати процес аналітичної селекції і культивування їх ізолятів, володіти основами мікроскопії, встановлювати видову належність мікроорганізмів, володіти методами кількісного обліку та визначати склад мікрофлори ґрунтів, здійснювати моніторинг мікробних угруповань ґрунтів, створювати ефективні рослинно-мікробні симбіози та асоціації.

5 Засоби діагностики результатів навчання

Засобами оцінювання та методами демонстрування результатів навчання є:

- залік;
- тестові та контрольні завдання;
- презентація результатів виконаних завдань та досліджень;
- анотація прочитаної додаткової літератури з курсу.

6. Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Загальні аспекти формування мікробіоценозу ґрунтів.

Тема 1. Вступ. Поширення мікроорганізмів у ґрунті.

Біорізноманіття ґрунтових мікроорганізмів. Закономірності поширення та життєдіяльності мікроорганізмів у ґрунті. Моніторинг мікробних угруповань ґрунтів.

Тема 2. Формування мікробіоценозу ґрунтів.

Фізіологічні особливості мікроорганізмів у ґрунті, їх взаємозв'язки у мікробних угрупованнях. Типи взаємовідносин між мікроорганізмами.

Тема 3. Значення мікроорганізмів як найважливішої складової ґрунтової біоти.

Біогеохімічна роль ґрунтових мікроорганізмів. Продукційні та деструкційні процеси, які здійснюють мікроорганізми у ґрунті. Вплив екологічних факторів на розвиток мікроорганізмів у ґрунті.

Тема 4. Кругообіг речовин у природі.

Кругообіг вуглецю, нітрогену, фосфору. Нітроген і фосфор як фактори, що лімітують продукцію біомаси рослин. Мікробіологічна трансформація сполук фосфору в ґрунті та мікроорганізми, що її здійснюють.

Тема 5. Екологічна роль процесу фіксації молекулярного азоту.

Біологічна фіксація азоту у ґрунті та мікроорганізми, що її здійснюють. Основні етапи дослідження активності процесу азотфіксації. Зв'язки між азотфіксацією та фотосинтезом.

Тема 6. Сучасні напрями в систематиці бактерій.

Генетичні особливості мікроорганізмів. Генотип, фенотип. Плазмідні бактерій і їх біологічна роль. Генетична рекомбінація у мікроорганізмів. Трансформація. Кон'югація. Мутації мікроорганізмів.

Змістовий модуль 2. Життєдіяльність мікроорганізмів як основа формування родючості ґрунту і стабільного функціонування агроєкосистем.

Тема 7. Фізіологічні особливості ґрунтових мікроорганізмів.

Типи живлення ґрунтових мікроорганізмів. Пластичність метаболізму. Катаболізм і біосинтез у мікроорганізмів. Енергетичний метаболізм у мікроорганізмів.

Тема 8. Корисні ґрунтові мікроорганізми.

Мікроорганізми – продуценти біологічно активних сполук (фітогормонів, ферментів, антибіотиків, вітамінів, пігментів і т.і.).

Тема 9. Ризосферні мікроорганізми як біотичний чинник впливу на рослини.

Особливості мікробно-рослинних взаємодій у кореневій зоні рослин. Оптимізація структури мікробних угруповань кореневої зони сільськогосподарських культур.

Тема 10. Аналітична селекція ґрунтових мікроорганізмів.

Критерії відбору ефективних штамів корисних ґрунтових мікроорганізмів. Живильні середовища та умови росту. Інтродукція корисних ґрунтових мікроорганізмів у кореневу зону с.-г. рослин. Створення штучних ефективних рослинно-мікробних симбіозів та асоціацій.

7. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем		Кількість годин для денної/заочної форми навчання							
		Всього		У тому числі					
				Лекції		Практичні		Самостійна робота	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Змістовий модуль 1 Загальні аспекти формування мікробіоценозу ґрунтів.									
1	Поширення мікроорганізмів у ґрунті.			2		2		8	
2	Формування мікробіоценозу ґрунтів.			2		2		8	
3	Значення мікроорганізмів як найважливішої складової ґрунтової біоти.			2		2		8	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
4	Кругообіг речовин у природі.			2		2		8	
5	Екологічна роль процесу фіксації молекулярного азоту.			2		2		8	
6	Сучасні напрями в систематиці бактерій.			2		2		8	
Разом за змістовим модулем 1		72		12		12		48	
Змістовий модуль 2. Життєдіяльність мікроорганізмів як основа формування родючості ґрунту і стабільного функціонування агроєкосистем.									
7	Фізіологічні особливості ґрунтових мікроорганізмів.			2		2		8	
8	Корисні ґрунтові мікроорганізми.			2		2		8	
9	Ризосферні мікроорганізми як біотичний чинник впливу на рослини.			2		2		8	
10	Аналітична селекція ґрунтових мікроорганізмів.			2		2		8	
Разом за змістовим модулем 2		48		8		8		32	
Усього годин за дисципліну		120		20		20		80	

8. Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин (д/з)
1	2	3
1	Відмінності прокаріот від еукаріот. Особливості будови клітини прокаріот. Хімічний склад клітин прокаріот та еукаріот.	2
2	Методи культивування мікроорганізмів. Поживні середовища. Мікробіологічний посів на тверді, рідкі та напіврідкі середовища. Облік результатів. Методи визначення чисельності бактерій у ґрунті та в кореневій зоні рослин.	2
3	Методи виділення симбіотичних азотфіксаторів. Методи дослідження активності симбіотичної азотфіксації. Методи вивчення симбіотичних властивостей ризобій. Методи визначення бульбочкових бактерій у ґрунті.	2
4	Методи виділення активних асоціативних азотфіксаторів. Облік чисельності діазотрофів кореневої зони рослин. Особливості дослідження активності асоціативної азотфіксації	2
5	Методи визначення бактерій, що здійснюють процеси амоніфікації в ґрунті. Дослідження нітрифікувальних бактерій. Методи дослідження денітрифікувальних мікроорганізмів.	2

1	2	3
6	<p>Методи визначення активності процесу біологічної фіксації азоту в ґрунті та в системі ґрунт-мікроорганізми-рослина. Ацетиленовий метод визначення нітрогеназної активності. Потенційна активність азотфіксації в ґрунті. Методи дослідження несимбіотичних (вільноіснуючих) азотфіксаторів.</p>	2
7	<p>Методи обліку та виділення бактерій, здатних розчиняти фосфати кальцію, алюмінію та феруму. Методи обліку та виділення мікроорганізмів, здатних до ферментативного гідролізу органічних форм фосфатів ґрунту.</p>	2
8	<p>Селекція активних штамів агрономічно цінних мікроорганізмів. Методи ідентифікації корисних ґрунтових мікроорганізмів (морфолого-культуральні, фізіолого-біохімічні, генетично-молекулярні)</p>	2
9	<p>Методи визначення приживаності корисних мікроорганізмів у кореневій зоні рослин. Методи адаптивної здатності бактерій до умов кореневої зони сільськогосподарських культур. Методи визначення конкурентоздатності мікроорганізмів.</p>	2
10	<p>Функціональні особливості корисних ґрунтових мікроорганізмів. Критерії оцінки біологічної активності культур мікроорганізмів. Методи дослідження біологічно активних речовин мікроорганізмів (ферментативна активність, здатність синтезувати речовини фітогормональної природи, жирні кислоти та ін.)</p>	2
Разом		20

9. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин (д/з)
1	2	3
1	Фітогормональний вплив ризосферних мікроорганізмів на рослини.	8
2	Роль мікроорганізмів у забезпеченні рослин макро- і мікроелементами.	8
3	Процеси амоніфікації, нітрифікації, денітрифікації в ґрунті. Мікроорганізми, що їх здійснюють	8
4	Мікробіологічна трансформація сполук фосфору в ґрунті та мікроорганізми, що її здійснюють.	8
5	Фізіологічні особливості ґрунтових мікроорганізмів. Катаболізм і біосинтез у мікроорганізмів.	8
1	2	3
6	Функціональна активність корисних ґрунтових мікроорганізмів. Критерії оцінки біологічної активності культур мікроорганізмів.	8
7	Симбіози грибів і рослин (мікориза).	8
8	Азотфіксувальні мікробно-рослинні симбіози.	8
9	Потрійні симбіози: рослина-мікоризний гриб-діазотроф	8
10	Ґрунтові мікроорганізми - продуценти фітотоксичних сполук. Хімічна природа фітотоксичних сполук. Особливості дії фітотоксинів на рослину.	8

10 Індивідуальні завдання

Робочим планом не передбачено.

11. Методи навчання

Видами навчальної діяльності аспірантів згідно з навчальним планом є: лекції; практичні заняття; самостійна робота студентів.

Теми лекційного курсу розкривають проблемні питання дисципліни "Роль мікроорганізмів у функціонуванні агроєкосистем".

Для засвоєння тем практичних занять передбачається: проведення лабораторних досліджень з оцінкою їхніх результатів; опрацювання методів виділення, культивування, мікроскопії, морфологічного аналізу, методів одержання і тестування корисних мікроорганізмів.

12. Методи контролю.

При оцінюванні навчальної діяльності аспірантів перевага надається стандартизованим методам контролю: тестуванню, виконанню завдань, структурованим письмовим роботам, структурованому за процедурою контролю практичних навичок в реальних умовах.

Підсумковий контроль здійснюється у формі заліку.

Розподіл балів, які отримують студенти.

Поточний контроль за модулями

Модуль за тематичним планом дисципліни та форма контролю		Кількість балів
Змістовий модуль 1. Загальні аспекти формування мікробіоценозу ґрунтів.		0-30
1	Оформлення матеріалу практичного завдання.	0-10
2	Виконання поточних тестових завдань за темою.	0-20
Змістовий модуль 2. Життєдіяльність мікроорганізмів як основа формування родючості ґрунту і стабільного функціонування агроєкосистем.		0-30
1	Оформлення матеріалу практичного завдання.	0-10
2	Виконання поточних тестових завдань за темою.	0-20

Модульний контроль

Модуль за тематичним планом дисципліни та форма контролю		Кількість балів
Змістовий модуль 1. Загальні аспекти формування мікробіоценозу ґрунтів.		0-30
1	Теоретичне питання	0-10
2	Практичне завдання	0-10
3	Результат поточного контролю	0-10
Змістовий модуль 2. Життєдіяльність мікроорганізмів як основа формування родючості ґрунту і стабільного функціонування агроєкосистем.		0-30
1	Теоретичне питання	0-10
2	Практичне завдання	0-10
3	Результат поточного контролю	0-10
Залік		0-40

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи	для заліку
90-100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
75-81	C		
66-74	D	задовільно	
60-65	E		
0-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання

12. Мінімальні вимоги до знань та вмінь.

Дисципліну можна вважати такою, що засвоєна, якщо дисертант:
знає:

1. закономірності формування мікробіоценозу ґрунтів;
2. кругообіг речовин у природі за дії мікроорганізмів;
3. значення мікроорганізмів як найважливішої складової ґрунтової біоти;
4. сучасні напрями в систематиці бактерій;
5. принципи аналітичної селекції корисних ґрунтових мікроорганізмів;
6. особливості протікання обміну речовин та основних біохімічних процесів у ґрунті;
7. особливості процесів, які лежать в основі рослинно-мікробних взаємодій;
8. критерії оцінки біологічної активності культур мікроорганізмів.
9. роль мікроорганізмів у забезпеченні рослини макро- і мікроелементами, поліпшенні живлення, продукуванні біологічно активних речовин, що стимулюють ріст і розвиток рослин, підвищенні стійкості рослин до дії патогенів;

вміє:

1. виділяти ізоляти симбіотичних і асоціативних діазотрофів на поживні середовища;
2. здійснювати культивування діазотрофів;
3. оптимізувати склад поживних середовищ для культивування діазотрофів
4. проводити кількісний облік діазотрофів в субстраті;
5. проводити основні мікроскопічні дослідження;
6. визначати морфолого-культуральні та фізіолого-біохімічні характеристики корисних ґрунтових мікроорганізмів
7. визначати функціональну активність корисних ґрунтових мікроорганізмів.

13 Інструменти, обладнання та програмне забезпечення, використання яких передбачає навчальна дисципліна

Лекційний матеріал подається у вигляді презентацій за допомогою медіа-проектора. Під час лекцій аналізуються проблемні ситуації, організується зворотний зв'язок з аудиторією шляхом формулювання запитань і стислих відповідей з обох сторін. Для проведення практичних завдань використовується обладнання (мікроскоп, термостат, сушильна шафа, качалки тощо).

Рекомендована література

Базова

1. Експериментальна ґрунтова мікробіологія: монографія / за наук. ред. Волкогона В.В. К.: Аграр. наука, 2010. 464 с.
2. Мусієнко М.М. Фізіологія рослин: Підручник. К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 392 с.
3. Тейлор Д., Грін Н., Стаут В. Біологія. М.:Мир, 2002. 451 с.
4. Шакирова Ф.М. Неспецифическая устойчивость растений к стрессовым факторам и ее регуляция. Уфа: Гилем, 2001. 160 с.

Додаткова

5. Белимов А.А., Сафронова В.И. АЦК-деаминаза и растительно-микробные взаимодействия. *Сельскохозяйственная биология*. 2011. №3. С. 23–28.
6. Драговоз І.В., Копилов Є.П., Йовенко А.С. Метаболіти гриба *Chaetomium cochliodes* Palliser з фітостимулювальною та протекторною активністю. *Мікробіологічний журнал*. 2018. Т.80, №1. С. 34–45.
7. Кислинська А.С. Вплив ґрунтового сапротрофного гриба *Chaetomium cochliodes* Palliser на фотосинтетичну активність гречки посівної. *Сільськогосподарська мікробіологія*. 2017. Вип. 26. С. 13–16.
8. Кислинська А.С. Полігалактуроназна активність *Chaetomium cochliodes*. Мікробіологія в сучасному сільськогосподарському виробництві: матеріали XIII наукової конференції молодих вчених (м. Чернігів, 24-25 жовтня 2018 р.). Чернігів, 2018. С. 156–159.
9. Копилов Є.П., Кислинська А.С. Формування мікоценозу кореневої зони гречки посівної за дії сапротрофного гриба *Chaetomium cochliodes*. *Вісник Уманського Національного університету садівництва*. 2017. №2. С. 90–93.
10. Копилов Є.П., Надкерничний С.П., Маклюк О.І., Мельник А.І., Усманова Г.О. Вплив гриба *Chaetomium cochliodes* Palliser – біоагенту препарату

- Хетомік на поглинання рослинами пшениці ярої поживних елементів із ґрунту. *Агрехімія і ґрунтознавство*. 2010. Вип. 73. С. 73–78.
11. Копилов Є.П., Мамчур О.Є., Стрекалов В. М. Діазотрофи роду *Azospirillum* як ендofіти рослин пшениці ярої. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Біологія. 2009. Вип. 25. С. 13–18.
  12. Копилов Є.П., Йовенко А.С. Азотфіксувальне мікробне угруповання кореневої зони та продуктивність гречки за впливу гриба *Chaetomium cochliodes*. *Агроекологічний журнал*. 2016. № 3. С. 125–130.
  13. Крипка А.В., Сорочинский Б.В., Гродзинский Д.М. Молекулярные и клеточные аспекты развития арбускулярных микоризных симбиозов и их значение в жизнедеятельности растений. *Цитология и генетика*. 2002. №4. С. 72–81.
  14. Лутова Л.А., Проворов Н.А., Тиходеев О.Н., Тихонович И.А., Ходжайнова Л.Т., Шишкова С.О. Генетика развития растений / Под ред. С. Г. Инге-Вечтомова СПб: Наука, 2000. 539 с.
  15. Надкернична О.В. Здатність діазотрофів до формування асоціативних систем з рослинами озимого жита. *Агроекологічний журнал*. 2003. №3. С. 17–20.
  16. Надкернична О.В., Воробей Ю. О., Шаховніна О.О., Ушакова М. А., Леонов Ю.О. Створення ефективних асоціацій «пшениця яра – діазотрофи роду *Azospirillum*». *Сільськогосподарська мікробіологія*. 2009. Вип. 8. С. 71–80.
  17. Патики В.П., Надкернична О.В., Шаховніна О.О. Вплив *Azospirillum brasilense* 10/1 на асоціативну азотфіксацію і внутрішньосортний поліморфізм тритикале ярого. *Мікробіологічний журнал*. 2015. Т. 77, № 5. С. 29–36.
  18. Патики В.П., Коць С. Я., Волкогон В.В., Шерстобоева О.В., Мельничук Т.М., Калініченко А. В., Гриник І. В. Біологічний азот: монографія / за ред. В. П. Патики. К.: Світ, 2003. 424 с.
  19. Цавкелова Е.А., Александрова А.В., Чердынцева Т.А. и др. Грибы, ассоциированные с корнями орхидей, в условиях оранжереи. *Микология и фитопатология*. 2003. Т. 37, №4. С. 57–63.
  20. Bashan Y., de-Bashan L.E. How the plant growth-promoting bacterium *Azospirillum* promotes plant growth – a critical assessment. *Advances in Agronomy*. 2010. Vol. 108. P. 77–136.
  21. Bashan Y., Holguin G., de-Bashan L.E. *Azospirillum*–plant relationships: physiological, molecular, agricultural, and environmental advances (1997–2003). *Canadian Journal of Microbiology*. 2004. Vol. 50, № 8. P. 521–577.
  22. Cassan F., Maiale S., Masciarelli O., Vidal A., Luna V., Ruiz O. Cadaverine production by *Azospirillum brasilense* and its possible role in plant growth promotion and osmotic stress mitigation. *European Journal of Soil Biology*. 2009. № 45. P. 12–19.
  23. Kharwar R. N., Verma V. C., Strobel G., Ezra D. The endophytic fungal complex of *Catharanthus roseus* (L.) G. Don. *Current science*. 2008. Vol. 95, № 2 P. 228–233.

24. Kopilov E., Kyslynska A., Nadkernychna O., Tsekhmister H. Formation and functioning of *Chaetomium cochliodes*/*Fagopyrum esculentum* endophytic association. *Journal of Microbiology, Biotechnology and Food Sciences*. **2020**. Vol. **10**, № **2**. P. 190–196.